

NEOLİBERALİZMİN ALTERNATİF BİR OKUMASI: ALMANYA'DAN LATİN
AMERİKA'YA¹*(An Alternative Reading Of Neoliberalism: From Germany To Latin America)*Mustafa SARIKAYA² Hülya AĞCASULU³**Derleme**

Makale Geliş Tarihi: 10.10.2022

Makale Kabul Tarihi: 31.10.2022

DOI: 10.53507/akademikdusunce.1186940

ÖZ

1929 Ekonomik Buhranı'nın yarattığı anti-liberal iklimdeki arayışlar kapsamında, kendilerini neoliberal olarak adlandıran bir grup Alman ekonomist, klasik liberalizme kıyasla ılımlı ve piyasa üzerinde devletin işlevlerine olan zorunlu ihtiyacı merkeze alan fikirler ortaya koymuştur. Çoğunlukla Freiburg Okulu'ndan olan ve birçoğu ORDO dergisinde yer alan Alman ekonomistlerin fikirleri, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Alman Ekonomik mucizesinin mimarı olmuştur. 1973 yılından sonra Şili'de Almanya'nın başarısına atfen neoliberal olarak adlandırılan ancak piyasaya üstün yapıcı nitelikler yükleyen Chicago Ekolü fikirlerine dayanan reformlarla beraber, neoliberalizmde önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Neoliberalizm, burada düzenlenmemiş piyasa sistemindeki rekabetin, neredeyse her alanda devlet müdahalelerinden daha üstün ve verimli olduğunu savunan bir anlam kazanmıştır. Dolayısıyla modern neoliberalizm, Chicago Ekolü fikir ve kuramlarıyla daha fazla benzerlik taşımaktadır. Ancak bazı çalışmalar, modern neoliberalizmin temellerini Alman neoliberalizmine dayandırmaktadır. Bu çalışmanın amacı, modern neoliberalizmin Chicago Okulu'nun fikirlerine dayandığını ve modern neoliberalizmin Alman neoliberalizmi ile birbirine rakip olan iki farklı ideoloji olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: ORDO-liberalizm, Freiburg Okulu, Mont Pelerin Cemiyeti, Chicago Ekolü, Şili

ABSTRACT

Within the scope of the search for the anti-liberal atmosphere created by the 1929 Economic Depression, a group of German economists called themselves neoliberals, put forward some ideas on the imperative need for the functions of the state on the market, that were moderate compared to classical liberalism. The ideas of German economists, mostly from the Freiburg School and many of whom appeared in the journal ORDO, were the founders of the German Economic Miracle in the post-Second World War era. After 1973, there has been a significant transformation in neoliberalism, with the reforms in Chile based on the ideas of the Chicago School, which is called neoliberal with reference to Germany's success, but which imposes superior constructive qualities on the market. In Chile, neoliberalism is meant to be arguing that competition in the unregulated market system is superior and more efficient than state intervention in almost every field. Thus, modern neoliberalism bears more resemblance to the ideas and theories of the Chicago School. However, some studies base the foundations of modern neoliberalism on German neoliberalism. The aim of this study is to reveal that modern neoliberalism is based on the ideas of the Chicago School and that modern neoliberalism is two different ideologies competing with German neoliberalism.

Keywords: Ordoliberalism, Freiburg School, Mont Pelerin Society, Chicago School, Chile

¹ Bu çalışma, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Lisansüstü Programı kapsamında "Kamu Politikaları Bağlamında Neoliberalizme Yönelik Teorik ve Politik Eleştiriler" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, email: mustafasarikaya94@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3668-8172

³ Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, email: hulyatek@sdu.edu.tr , ORCID: 0000-0003-3939-904X

GİRİŞ

Neoliberalizm, 1970'lerden sonra ekonomik liberalleşme ve ekonomik büyüme politikalarına dayalı olarak kamu politikalarını ve ekonomi politikalarını etkilemeye başlamıştır. 1980'lerden itibaren, gelişmiş ekonomilerde İkinci Dünya Savaşı sonrasında güçlenmiş olan devlet müdahalesi eğilimlerini tersine çeviren neoliberalizm; sosyal devlet anlayışlarını ve refah devleti yapılarını tasfiye etmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ise genellikle kalkınmacı devlet anlayışlarının yerini almış, kalkınma politikaları ve kamu kurumları üzerinde köklü değişimleri beraberinde getirmiştir (Ferguson, 2010).

Neoliberalizmle ilgili çalışmalar, bu doğrultuda 1990'lı yıllardan itibaren küresel boyutta yaygınlık kazanmış ve bu çalışmalar çoğunlukla Margaret Thatcher'ın 1979'daki ve Ronald Reagan'ın 1980'deki seçimleri kazanması ile başlayan süreci kapsamıştır. Daha az sayıdaki çalışma Latin Amerika deneyimlerini de kapsamakta iken, bazı çalışmalar ise modern neoliberalizmin kökenlerinin 1929 Ekonomik Buhranı'ndan sonra oluşan anti-liberal entelektüel ve politik iklimde çözüm arayışında bulunan ve kendilerini neoliberal olarak nitelendiren Alman ekonomistlere kadar dayandırmaktadır. Bu durum, 1929 Ekonomik Buhranı'ndan sonra oluşan anti-liberal entelektüel ve politik iklimdeki çözüm arayışları sırasında, özellikle Almanya'da liberalizmin temel ilkelerini eleştirel bir süzgeçten geçiren ve önemli tavizler veren bazı ılımlı liberal ekonomistlerin, ortaya koydukları yeni fikirleri neoliberalizm olarak adlandırmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Almanya'da 1929 Ekonomik Buhranı'nın ardından neoliberalizm adı altında ortaya konulan fikirler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın kamu ve ekonomi politikalarını etkileyerek başarılı bir ekonomik büyüme sürecinin ve sosyal adalette olumlu gelişmelerin mimarı olmuştur. Almanya'nın başarısı, Latin Amerika'da dikkat çekmiş ve Şili'de Almanya'nın başarısına atıfla neoliberal olarak adlandırılan köklü reformlar hayata geçirilmiştir. Ancak neoliberalizmin Almanya'dan Latin Amerika'ya geçişi aşamasında önemli bir dönüşüm yaşanmıştır ve Latin Amerika'da, Almanya'dan çok farklı politikalar hayata geçirilmiştir. Neoliberalizmin Almanya'dan Latin Amerika'ya geçmeden önce yaşadığı dönüşüm, günümüzde neoliberalizme ilişkin bazı çalışmalarda göz ardı edilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, 1929 krizinden sonra Almanya'da ortaya çıkan neoliberalizmin temel fikirlerini, Latin Amerika'ya geçmeden önce ABD'de uğradığı dönüşümü ortaya koymak ve burada kazandığı yeni anlam temelinde önce Latin Amerika'da ve ardından dünyanın neredeyse tamamında hâkim ekonomi-politik ideoloji olduğunu göstermektir. Bu bağlamda

çalışmada 1929 krizinden sonra kendilerini neoliberal olarak tanımlayan Alman ekonomistlerin ortaya koyduğu fikirlerden Alman neoliberalizmi, daha sonra geçirdiği dönüşümün ardından kazandığı anlamdan ise sadece neoliberalizm veya modern neoliberalizm olarak bahsedilmiştir.

Çalışmada ilk olarak neoliberalizmin çağdaş tanımı yapılmaktadır. Ardından 1929 Ekonomik Buhranı'nından sonra Freiburg Okulu'nda Alman neoliberalizminin klasik liberalizme tepki olarak ortaya çıkışı ele alınmakta ve Alman neoliberalizminin temel fikirleri ortaya konulmaktadır. Daha sonra, Mont Pelerin Cemiyeti toplantılarında Alman neoliberalerle günümüzdeki modern neoliberalizmin fikir babaları arasında yaşanan sert tartışmalar ele alınmakta ve neoliberalizmin Almanya'dan Latin Amerika'ya geçmeden önce Chicago Okulu'nda Alman neoliberaleri sert biçimde eleştiren isimlerin fikirleri doğrultusunda bir dönüşüme uğradığı ortaya konulmaktadır.

1. Neoliberalizmin Modern Anlamı

Neoliberalizm, devlet müdahalesi olmaksızın, işletmelerin ve endüstrilerin özel mülk sahipleri tarafından kâr için kontrol edildiği ve işletildiği küresel boyutlu bir serbest piyasayı destekleyen bir liberalizm türünü ifade etmektedir (Oxford Learner's Dictionaries). Heywood'a göre neoliberalizm, politika, ekonomi, kültür, hukuk, çevre, kentleşme gibi toplumsal hayatın çeşitli alanlarını piyasa köktenciliği temelinde etkileyen, kamu politikalarında ve ekonomi politikalarında küresel ölçekte yükseliş gösteren ekonomi-politik ideolojidir. Neoliberalizm, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi ekonomi yönetimini elinde bulunduran uluslararası kuruluşların kontrolündeki ekonomik küreselleşme süreci ile paralel bir şekilde ilerlemiş, söz konusu uluslararası kuruluşların, devletlerin ulusal kamu politikalarını ve ekonomi politikalarını etkileme gücünü artırmıştır (Heywood, 2010: 67-69).

Neoliberalizmin temel amacı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında küresel ölçekte etkinlik kazanan devlet müdahalesi eğilimlerinin tersine çevrilmesi olmuştur (Heywood, 2010: 67). Bu nedenle düzenlenmemiş serbest piyasa kapitalizminin büyümeyi, verimliliği ve refahı getireceği inancıyla devletin sınırlarının geri çekilmesi (Heywood, 2018: 73) ve devletlerin güvenlik gibi temel fonksiyonları da dâhil olmak üzere kamu politikası alanlarına piyasa mekanizmalarının ve işletme modellerinin konuşlandırılması, neoliberalizmin temel hedeflerini teşkil etmiştir. Neoliberalizmin bu hedefleri, gelişmiş Avrupa ekonomilerinden, gelişmekte olan Asya ekonomilerine ve gelişmemiş Afrika ekonomilerine kadar çeşitli ülkelerde aynı standart kalıplara sahip olmuştur (Ferguson, 2010). Bu bağlamda piyasa köktenciliği, neoliberalizmin en önemli özelliklerinden birisidir. Piyasa ekonomisinin fikir babası olarak

görülen Adam Smith, piyasanın sınırlarını kabul ederek birey tasavvurunda saf fayda azamîleştirme modelini benimsememesine rağmen, modern neoliberalizmin fikir babaları arasında yer alan Friedrich Hayek ve Milton Friedman gibi neoliberalerler, saf fayda azamîleştirme modelini hem piyasa aktörleri için hem de karar alıcılar için benimsemiştir. Hayek, Smith'in görünmez el fikrini yeniden yapılandırarak, kaynakları aksi mümkün olmayacak şekilde en kârlı ve verimli kullanıma sevk eden, kâr güdüsüyle maliyetleri minimal düzeyde tutan ve hakkaniyet ve ekonomik adalet dağıtan, olağanüstü yapıcı niteliklere sahip piyasa tasvirinde bulunmuştur. Buna karşın, her çeşit merkezi planlamada ise saf fayda azamîleştirme modeli doğrultusunda kamu yararının değil karar alıcıların şahsi çıkarlarının belirleyici olduğunu ve her çeşit merkezi planlamanın ekonomik verimsizliğe mahkûm olduğunu savunmuştur (Heywood, 2010: 68-69). Bu bağlamda neoliberalizm, çağdaş kamu politikaları analizi açısından klasik liberalizmden farklılaşan radikal bir serbest piyasa siyaset felsefesi doğrultusunda hareket etmektedir. Sadece ekonomi politikaları üzerinde değil aynı zamanda temel kamu politikaları üzerinde piyasaya geniş roller vermek için çok çeşitli alanlara yayılan reformları ve uluslararası kuruluşların belirlediği standartlaştırılmış politika kalıplarını kapsamaktadır (Dean, 2014: 151).

Neoliberalizm, ayrıca küresel boyutta finansallaşma ile karakterize edilmektedir. Neoliberalizm öncesi döneme kadar, üretimle ilgili ekonomik aktörlerin yardımcısı ve destekleyicisi konumundaki finansal aktivitelerin kar oranları, neoliberalizmle beraber üretim faaliyetlerinden elde edilen kar oranları karşısında görece yükselişe geçmiştir. Finansal sektörlerdeki karlılığın artışı, finansal sektörlerin daha da büyümesine neden olmuştur. Bunu, finansal yapı ve aktörlerin, kamu politikaları ve ekonomi politikaları üzerinde etkin aktörlere dönüşmeleri izlemiştir. Bu çerçevedeki neoliberal reformlar, uygulandığı bütün ülkelerde, finansallaşmayı güçlendirmiş ve uluslararası sermaye hareketlerine üst düzeyde serbestlik kazandırmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla neoliberalizm, uluslararası finansal kuruluşlara, küresel boyutlu bir nüfuz kapasitesi sağlamıştır (Dumenil ve Levy, 2014). Nitekim neoliberal reformlar, söz konusu uluslararası finansal kuruluşların standart politika reformlarına dayanan şartlı finansal yardımları aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Bu durum, uluslararası finansal kuruluşların ve onların yönlendirmesiyle hareket eden çok uluslu şirketlerin, devletlerin ulusal kamu politikaları ve ekonomi politikaları üzerinde doğrudan nüfuz sahibi olmalarına zemin sağlamıştır (Hasanov, 2012: 251-255).

Neoliberalizmin bu özellikleri, Latin Amerika, Güneydoğu Asya, Afrika ve Avrupa ülkelerinde hayata geçirilen neoliberal reformların ortak karakteristik özelliğini teşkil etmiştir.

Neoliberalizm, ülkelerin potansiyellerine ve ihtiyaçlarına özel olarak hazırlanmış reformlar olmaktan ziyade, her olumlu gelişmenin ardında piyasayı gören ve devlet müdahalelerini ise tamamen olumsuz gören anlayışa dayalı “herkese uyan tek beden” varsayımıyla hazırlanan reformlar olarak hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda Latin Amerika'daki neoliberal reformlar 1990'ların başında krizle sonuçlanırken, Güneydoğu Asya'daki neoliberal reformlar, 1997'den sonra ekonomik krizle sonuçlanmıştır. Neoliberalizm; bu doğrultuda önce Latin Amerika'daki, sonra Güneydoğu Asya'daki ve diğer gelişmemiş ve gelişmekte olan bölgelerdeki politik söylemlerde ve kamu politikası analizi çalışmalarında, farklı kültürlerle, farklı tarihlere ve farklı kurumsal yapılara sahip ülkelerin özel yaklaşımlar izlemesi gerektiğini göz ardı eden etnosantrik bir Batı ideolojisi olarak da tanımlanmıştır (Gledhill, 2018).

2. Alman Neoliberalizmi

2.1. Freiburg Okulu ve Alman Neoliberalizminin Klasik Liberalizm'e Tepki Olarak Doğuşu

1929 Ekonomik Buhranı'nda liberal ekonomilerin içine girdiği krize çözüm üretmek ve liberalizmi yaşatmak amacını taşıyan bir grup Alman ekonomist, liberal ideolojinin temel ilkelerini gözden geçirip gerekli değişiklikleri ve düzeltmeleri yaparak, liberalizmi yaşatmak istemiştir. Liberalizm karşıtlığının hâkim olduğu ve kolektivist düşünce taraftarlarının hızla arttığı bu dönemde; bu ekonomistler klasik liberalizmin serbest piyasa, kuralsızlaştırma ve görünmez el teorilerini büyük oranda reddederek devlete önemli aktif işlevler yüklemiştir. Ortaya koydukları yeni fikirleri neoliberalizm olarak adlandıran bu ekonomistler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın kamu politikalarını ve ekonomi politikalarını şekillendirmiştir. Bu dönemde hayata geçirilen politikalar, aynı zamanda sosyal piyasa ekonomisi olarak da adlandırılmıştır (Hartwich, 2009).

Almanya'da bu dönemde neoliberalizm ve sosyal piyasa ekonomisi olarak adlandırılan fikirlerin temelleri Freiburg Okulu'nda atılmıştır. Freiburg Okulu, 1930'larda Almanya'daki Freiburg Üniversitesi'nde ekonomist Walter Eucken (1891-1950) ve iki hukukçu, Franz Böhm (1895-1977) ve Hans Grossmann-Doerth (1894-1944) öncülüğünde kurulmuştur. Okula Alfred Müller-Armack, Wilhelm Röpke ve Alexander Rüstow gibi ekonomistler de dâhil olmuştur. Freiburg Okulu mensupları, kendilerini liberalizm geleneği içerisinde konumlandırırken, klasik liberalizmin aksine serbest piyasa düzeninin, devletin geri çekilmesiyle sağlıklı bir işleyişe sahip olan doğal bir durum olarak geliştiği fikrini kabul etmemiştir. Kendilerini bu bağlamda *laissez-faire* liberalizmine uzak tutmayı gerekli gören Freiburg Okulu mensupları, piyasa rekabetinin düzgün bir şekilde işlemesi için, uygun kurallar ve kurumlar çerçevesi

oluşturulmasını ve bozulmadan işletilmesi gerektiğini savunmuştur. Rekabetçi piyasa düzeninin yaratılmasının ve sürdürülmesinin, klasik liberalizmin iddiasındaki gibi sadece feodal ayrıcalıkları ve kısıtlamaları serbest ticaret ve sözleşme özgürlüğü ile değiştirmekle sağlanamayacağını savunan Freiburg Okulu mensupları, bu hedefin anayasal düzene dayalı olarak gerekli politik ve kültürel şartların yaratılmasıyla ve devlet müdahalesiyle mümkün olabileceğini vurgulamıştır (Vanberg, 2004).

Freiburg Okulu mensupları, bu dönemde ortaya koydukları fikirleri neoliberalizm olarak adlandırırken, aynı zamanda hangi düşünürlerin teorilerinin gerçekten neoliberal olduğunu da tartışmış (Boas ve Gans-Morse, 2009: 146) ve ayrıca bu süreçte neoliberalizme ilişkin ilk asimetrik kullanım örnekleri de görülmüştür. Öncelikle, 1929 Ekonomik Buhranı yaklaşırken Avusturyalı Marksist teorisyen Max Adler'in 1922 tarihli *Die Staatsauffassung des Marxismus (Marksizmin Devlet Anlayışı)* eserinde, Ludwig von Mises'in liberteryenizmi desteklediği ve sosyalizmi eleştirdiği "*Nation, State, and Economy (1919)*" eseri, neoliberalizmin o güne kadarki en hararetli savunusu olarak nitelendirilmiştir (Magness, 2018). Neoliberal olmakla eleştirilen Mises'in öğrencileri arasında yer alan fakat Mises'in aksine *laissez-faire* ilkelerine mesafeli duran Wilhelm Röpke ve Alfred Müller-Armack ise, 1929 Ekonomik Buhranı'ndan sonra ortaya koydukları ılımlı liberal fikirlerini, kısa süre sonra Max Adler gibi yergileyici çağrışımlarla değil, olumlu çağrışımlarla neoliberalizm olarak nitelendirmiştir. Buna karşın, bir kamu kurumunda Mises'in astı olarak çalışırken Mises'in görüşlerinden etkilenen Hayek ise 1970'lerden sonra, Freiburg Okulu mensubu neoliberallerin liberal ilkelerden verdiği tavizlerin tam tersini savunan radikal bir çizgiyi temsil eden görüşleriyle neoliberal olarak anılmaya başlamıştır (French, 2013). Bu bağlamda Röpke ve Müller-Armack gibi ekonomistler, 1929 Ekonomik Buhranı'ndan sonra klasik liberalizmin *laissez-faire* ilkelerinden uzaklaşarak, devletin sosyal ve ekonomik yaşamdaki işlevlerinin ve piyasa üzerindeki rollerinin artması gerektiğini savunmuştur (Magness, 2018). Max Adler'in neoliberal olduğunu iddia ettiği Mises ise, aynı dönemde Röpke ve Müller-Armack gibi Freiburg Okulu ekonomistlerinin fikirlerinin liberal değil sosyalist olduğunu savunmuştur (Hartwich, 2009: 26). Buna karşın Mises gibi klasik liberal ilkeleri benimseyenler, serbest piyasalara dayalı çökmüş bir inancı benimsedikleri gerekçesiyle Freiburg Okulu mensubu neoliberaler tarafından paleo-liberaler (eski liberaler, liberal ideolojinin iç muhafazakârları) olarak adlandırılmıştır. Freiburg Okulu mensupları, bu doğrultuda serbest piyasalara dayalı klasik liberal öğretileri savunanların, neoliberal olamayacaklarını savunmuştur (Boas ve Gans-Morse, 2009).

Freiburg Okulu felsefesi doğrultusunda Alman neoliberalizminin gelişimini sağlayan en kapsamlı ve etkili çalışmalara imza atan ekonomistlerden biri, fikirlerini doğrudan neoliberalizm olarak adlandıran ekonomist Rüstow'dur. Rüstow, yaptığı ekonomi-politik değerlendirmelerde, 1920'lerde Almanya ekonomisinde kartelleşmenin piyasalara hâkim olduğunu, piyasanın rutin sübvansiyonlara bağımlı hale geldiğini, ancak bu durumun devlet müdahalelerinden değil aksine piyasaların düzenlenmemiş olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Saf liberal kapitalizmi, laissez faire inancını, sosyalizmi ve komünizmi eşit derecede reddettiğini ifade eden Rüstow; bu sistemleri demokrasi, özgürlük ve insan onuru ile bağdaşmaz olarak nitelendirmiş ve uygulanmalarının mümkün olmadığını öne sürmüştür. Rüstow, programını ilk olarak 1932'de formüle edip yayınlamıştır. Almanya'nın önde gelen ekonomi derneği olan *Verein für Socialpolitik*'in, Dresden'deki yıllık konferansına davet edilen Rüstow'un, bu konferansta yaptığı '*Freie Wirtschaft, Starker Staat*' (*Serbest Ekonomi, Güçlü Devlet*) başlıklı konuşması birçok yerde tekrar tekrar yayınlanmıştır. Dönemin neoliberal ruhunun manifestosu olarak kabul edilen bu konuşmada Rüstow, nasyonal sosyalizmin aşırı müdahaleciliğine de karşı çıkmış ancak klasik liberalizmden de farklı olarak ekonomik davranış kurallarını belirleyen ve kurallarına uymayı zorunlu kılan bir devlet sistemi önermiştir. Rüstow, bir akademisyen olarak sonraki yaşamı boyunca, neoliberal vizyonunu geliştirmek için çok sayıda çalışmaya da imza atmıştır (Hartwich, 2009: 4-22).

Sonuç olarak Freiburg Okulu'nda Walter Eucken, Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow ve Alfred Müller-Armack gibi ekonomistlerin fikirleri temelinde gelişen Alman neoliberalizmi, bir ideoloji olmaktan öteye geçerek İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın yaklaşık yirmi yıllık başarılı büyüme döneminde özellikle 1949-1963 yılları arasında Alman kamu politikalarında etkili olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında "*Alman Ekonomik Mucizesi*" (*Wirtschaftswunder*) olarak bilinen politikalara öncülük eden ekonomi bakanı Ludwig Erhard, dönemin Alman neoliberallerinin önerdiği reçetelerin çoğunu uygulamıştır ve Alman neoliberalizmi ile özdeşleşmiştir. Bununla birlikte Erhard, Almanya'da uygulanan kalkınma modeline sosyal piyasa ekonomisi olarak da atıfta bulunmuştur. Bu doğrultuda 1950'lerde ve 1960'larda yayınlanan çalışmalarda neoliberalizm, Almanya'nın politikalarıyla ve özellikle Freiburg Okulu ile Walter Eucken, Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow ve Alfred Müller-Armack gibi ekonomistlerle ilişkilendirilmiştir (Boas ve Gans-Morse, 2009: 147).

2.2. Alman Neoliberalizminin Temel Fikirleri

Alman neoliberalizminin temel fikirleri, 1929 Ekonomik Buhranı'ndan sonraki dönemde, önde gelen liberal ekonomilerin kriz yaşadığı, akademik ve politik çevrelerde liberal ilkelere

olan bağlılığın zayıfladığı şartlar altında ortaya çıkmıştır (Boas ve Gans-Morse, 2009: 145). Devlete rekabetçi düzenin koruyucusu olarak hareket etme işlevi yükleyen Freiburg Okulu mensupları, niteliksiz herhangi bir devletin kamu yararı için rekabetçi düzenin koruyucusu olarak hareket etmesinin beklenemeyeceğini kabul etmiş ve gerekli anayasal düzenlemeleri yapmadan hükûmetlerin tamamen kamu yararına hareket edemeyeceğini vurgulamıştır. Bu bağlamda Eucken, mevcut siyasi düzenin değiştirilemez olarak görülmemesi gerektiğini, reformlarla iyileştirilebileceğini ve bu nedenle mutlaka ekonomiyle ilgili anayasal reformların yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bu çerçevede devletin rekabetçi düzenin koruyucusu olduğuna güvenmeden önce, anayasal sistemde reformlara ihtiyaç olduğunu vurgulayarak, bu reformların da yine siyasi süreçlerle gerçekleştirilmesi gerektiğinden hareketle, söz konusu süreçte hiçbir pozitivist garanti olmadığını, bu sorunun ise ekonomi-politik olguların doğasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Bu bağlamda liberalizmin özgür toplum ve piyasa rekabeti şeklindeki ideali, Freiburg Okulu mensubu neoliberaler tarafından *laissez-faire* ilkeleriyle değil anayasal hareketlerle gerçekleştirilecek bir ideal olarak görülmüştür (Vanberg, 2004). Bu doğrultuda Freiburg Okulu mensuplarının geliştirdiği Alman neoliberalizmi, klasik liberalizmin benimsediği pozitivist indirgemeciliğe karşı neo-Kantçı fikirleri benimsemiştir (Davies, 2014: 312).

Freiburg Okulu'nun ortaya koyduğu fikirlere dayanarak en kapsamlı kamu politikası ve ekonomi politikası çalışmalarına imza atan isimlerden biri olan Rüstow, neoliberal olarak adlandırdığı programında, Alman toplumculuğunu, refah devleti anlayışının temel hedeflerini ve genel bir devlet müdahalesi kuşkuculuğunu bir araya getirmiştir. Rüstow'un görüşleri ana hatlarıyla şu ilkelerden oluşmuştur: (1) Piyasa gücü, siyasi güçten çok daha zararlı olabilir. Bu nedenle rekabette adaleti sağlamak için devlet tarafından işletilen bir piyasa polisi olmalıdır. (2) Toplum algı yönetimi teknikleriyle aldatan, küçük işletmelerin aleyhine manipüle eden, büyük şirketlerin lehine haksız kayırmalara neden olan gazete, radyo ve sinemalardaki reklamlar kontrol altına alınmalıdır ve gerekirse yasaklanmalıdır. (3) Başarısızlıkları durumunda piyasada zincirleme bir yıkımı peşinden getirecek kadar büyümüş olan şirketler, çeşitli vergi düzenlemeleri ile daha uygun boyutlara küçültülmelidir. (4) Tüm demiryolu şirketleri, savunma sanayi şirketleri, doğal veya teknik tekel hâline gelen tüm şirketler kamulaştırılmalıdır. Büyük, planlı ve gelişmiş bir enstitüler ağı ile çiftçilik eğitiminin geniş kapsamlı ve sıkı bir örgütlenmesi sağlanmalıdır. (5) Asgari ücret uygulamalarına gerek olmamakla beraber, ekonomik canlanma zamanlarında yüksek fiyatlar üzerinden alınan vergilerle geçici ücret sübvansiyonlarını, zorunlu işsizlik sigortasını, devletin işlettiği istihdam

hizmetini ve kriz zamanlarında yapısal değişimleri desteklemek için aktif bir sanayi politikası izlenmelidir. (6) Toplumun genelini kapsayan yeniden dağıtım politikaları ve kapsamlı ücretsiz eğitimin finansmanını sağlamak için yüksek servet vergileri yoluyla toplumsal gelir adaleti devletin kalıcı hedefi olmalıdır. Rüstow, bu görüşlerini ortaya koyarken neoliberalizmin her şeyi ekonomiye indirgeyen ekonomizmi paleo-liberalizmden (klasik liberalizm için kullandığı niteleme) farklı olduğunu, ekonomik işleyişin ekonomi üstü konulara tabi kılınması gerektiğine olan inancını vurgulamıştır (Hartwich, 2009: 19-22).

Alman neoliberallerinin, klasik liberal öğretilerin güçlü ve zenginlerin lehine olduğuna dair endişeleri, 1929 Ekonomik Buhranı'nın ortaya çıkardığı sonuçlar çerçevesinde oldukça belirgin olmuştur. Freiburg Okulu'nun kurucularından Eucken, neoliberal programın hayata geçirildiği yıllarda, 1952'de sosyal güvenlik ve sosyal adalet konularının, dönemin en büyük kaygıları olduğunu ifade etmiştir. Bir diğer önde gelen neoliberal Wilhelm Röpke ise klasik liberalizmi çağdaş dünyanın derinlerde yatan entelektüel ve sosyal kötülüklerine karşı kör olmakla nitelendirmiştir. Alman neoliberaler, bu dönemde Keynesyen istihdam politikalarına veya kapsamlı bir refah devletine karşı olmayı sürdürmekle beraber, sosyal politikalar konusunda gerek klasik liberalizmden gerek günümüzde neoliberalizmle özdeşleştirilen piyasa köktencilikinden açıkça ayrılmışlardır (Boas ve Gans-Morse, 2009: 146). Dolayısıyla bu dönemde Almanya neoliberalizmi, piyasanın depolitize edilmiş bir tasvirine dayanan ve piyasayı homo economicus bireylerin toplamından ibaret gören modern neoliberal görüşlerle tamamen zıt bir içeriğe sahip olmuştur (Venugopal, 2015: 166).

Alman neoliberalizminin temellerini oluşturan bu fikirler, Almanya'nın kamu politikalarını ve ekonomi politikalarını etkileyerek önemli başarılar elde etmiş ve elde edilen başarı "*Alman Ekonomik Mucizesi*" olarak adlandırılmıştır. Almanya'nın politikalarından ilham alan Batı Avrupa ülkeleri, ABD, Kanada ve Japonya gibi ülkelerde de kendi iç dinamikleri doğrultusunda Keynesçi uzlaşma, refah devleti, sosyal devlet ve kalkınmacı devlet eğilimleri güç kazanmış ve kapsamlı refah politikaları uygulanmıştır. 1970'li yıllara kadar yüksek büyüme oranları, etkin kamu politikaları, istikrarlı teknolojik ilerlemeler, sosyal güvenlik konularındaki genişlemeler, sağlık sistemlerinde köklü gelişmeler, geniş kitlelerin alım gücünün iyileşmesi, refah seviyesinin yükselmesi ve düşük işsizlik oranlarıyla karakterize edilen bir süreç yaşanmıştır. Bu başarılı dönem, dünyanın birçok bölgesinde 1970'lerdeki petrol krizi ve stagflasyon sarmalının başlangıcına kadar sürmüştür (Dumenil ve Levy, 2014: 25).

3. Neoliberalizmin Dönüşümü

3.1. Neoliberalizmin Dönüşümünde Etkili İki Kurum: Mont Pelerin Cemiyeti ve Chicago Okulu

Neoliberalizm, Almanya'dan sonra, ikinci durağı olan Latin Amerika'da kamu politikalarında ve ekonomi politikalarında etkin olmadan önce, köklü bir dönüşüme uğramıştır. Bu dönüşümün temellerinin atılmasında, iki kurum önemli rol oynamıştır. Bu kurumlardan ilki, Mont Pelerin Cemiyeti'dir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1947 yılında İsviçre'de Mont Pelerin'de, Avusturya Ekonomi Okulu'ndan siyaset bilimci ve ekonomist Friedrich August von Hayek öncülüğünde Mises ve Röpke gibi isimlerin de dâhil olduğu bir toplantı düzenlenmiş ve burada Mont Pelerin Cemiyeti kurulmuştur. Milton Friedman, George Stigler ve Walter Eucken de toplantıya katılmıştır. Kısa bir süre sonra Alexander Rüstow da cemiyete katılarak toplantılara aktif olarak katkıda bulunmuş ve kendi tabiriyle paleo-liberaller ile neoliberalerler arasında gerilimin sürdüğü 1950-1961 yılları arasındaki etkinliklerde çeşitli konuşmalar yapmıştır. Bu süreçte Alman neoliberalizmi ile özdeşleşen Almanya Şansölyesi Ludwig Erhard ve ekonomist Alfred Müller-Armack gibi isimler de cemiyete dâhil olmuştur. Cemiyetin düzenlediği toplantılarda, klasik liberal görüşleri savunan paleo-liberaller ile klasik liberal görüşlerin bazı temel ilkelerini terk eden neo-liberaller arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Öyle ki kuralsızlaşma ve finansallaşma taraftarı görüşlerle desteklediği klasik liberal fikirleri savunan Mises, Alman neoliberaleri “hepiniz bir avuç sosyalistsiniz” diyerek eleştirmiştir (Hartwich, 2009: 26).

İlk neoliberalerle sert tartışmalara girmelerine rağmen 1970'lerden sonra neoliberalizmle özdeşleştirilen isimler arasında yer alacak olan Hayek ile Chicago Ekonomi Okulu'ndan ABD'li ekonomist Milton Friedman'ın neoliberalizmle ilişkileri, bu dönemde oldukça sınırlı kalmıştır. Bu bağlamda örneğin Hayek, Alman neoliberalerin yer aldığı ORDO dergisinde yazmasına rağmen; Alman neoliberalerin aksine devletin ekonomiye müdahalesine, hatta Alman neoliberalizminin en önemli karakteristik farklılıklarından birini teşkil eden anti-tekel yasalarına dahi şiddetle karşı çıkmıştır ve bu dönemde neoliberal olarak anılmamıştır (Boas ve Gans-Morse, 2009: 147). Buna rağmen Mont Pelerin Cemiyeti'nin düzenlediği toplantılarda Freiburg Okulu çizgisindeki neoliberaler ile sert tartışmalara giren Mises, Hayek, Friedman gibi isimler de dâhil olmak üzere bu toplantılarda katılanların tamamı, kısa zaman sonra görüş fark etmeksizin neoliberal olarak anılmıştır (Hardin, 2014: 11).

Neoliberalizmin dönüşümünün temellerinin atılmasında rol alan ikinci kurum Chicago Okulu'dur.⁴ Mont Pelerin Cemiyeti'nin kuruluşundan sekiz yıl sonra 1955 yılında *Chicago Üniversitesi*'nde, çeşitli şirketler tarafından finanse edilen ve bir grup Şilili öğrencinin ekonomi alanında lisansüstü eğitim almak üzere Chicago'ya davet edildiği bir program başlatılmıştır. Bu eğitim programında Hayek ve Friedman ile onun takipçisi Harberger gibi isimler yer almıştır. Chicago Üniversitesi'nde eğitim aldıktan sonra ülkelerine döndüklerinde Chicago Boys olarak da adlandırılan bu öğrenciler, kendilerini neoliberal ve fikirlerini de neoliberalizm (neoliberalismus) olarak adlandırmış ve köşe yazarı, akademisyenlik, ekonomi danışmanlığı, müfettişlik, bakanlık gibi konularda yer almıştır. Böylece Freiburg Okulu çizgisindeki ekonomistlerle sert tartışmalara giren Hayek ve Friedman ile Harberger gibi isimlerden öğrendikleri Chicago Okulu öğretilerini ve politika önerilerini neoliberalizm adı altında yaymak ve hayata geçirmek için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Rüstow, bu faaliyetlerin gerçekleştirildiği 1960'larda, o güne kadar ortaya koymuş oldukları neoliberalizmin tam olarak paleo-liberalizme (klasik liberalizm) tepki olarak ortaya çıkan bir fikir sistemi olmasına rağmen, paleo-liberalizmin o dönemki çağdaş temsilcilerinin kendilerini neoliberal olarak adlandırmasından yakınmıştır (Boas ve Gans-Morse, 2009).

Bu bağlamda Mont Pelerin Cemiyeti'ndeki toplantılarda Alman neoliberallerle tartışmalara giren Mises, Hayek ve Friedman gibi isimlerin fikirlerini benimseyen Chicago Okulu, şirketler tarafından finanse edilen, şirketlerin desteklediği konularda fikirler üretilen ve üretilen fikirlerin farklı ülkelere ihraç edildiği bir fikir yayma merkezi olarak işlev görmüştür (Hardin, 2014: 17). Daha sonra, çeşitli vakıflar, enstitüler, gazeteler, dergiler ve internet siteleri aracılığıyla akademisyen, yazar ve halkla ilişkiler uzmanlarından oluşan devasa boyutta uluslararası ağlar oluşturularak dünyadaki hemen hemen bütün ülkelere ihraç edilmiştir (George, 1999).

3.2. Latin Amerika'da Neoliberalizm Deneyimi

Chicago Okulu eğitim programına dâhil olan kadrolar ülkelere dönene kadar, Latin Amerika'da neoliberalizm (neoliberalismus), Alman Freiburg Okulu'nun fikirlerini ifade etmiştir. Bu doğrultuda Latin Amerika'da da Almanya'daki gibi hızlı büyümeyi sağlamak ve enflasyonu kontrol altına almak için söylemler ve çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Almanya'daki büyük şirketlerin tekelleşme eğilimlerinin önüne geçmek ve sosyal eşitsizliği yumuşatmak için devlet müdahalelerine başvurmak gibi fikirleri savunan ve devletin sosyal

⁴ Chicago Üniversitesi, 1890'da Amerika'nın ilk milyarder ve kaydedilmiş tarihin en zengin insanlarından biri olarak gösterilen John D. Rockefeller tarafından kurulmuştur.

refahı temin etmek adına kamu politikaları ve ekonomi politikalarıyla aktif olarak hareket etmesi gerektiğini savunan bir anlayışı temsil etmiştir (Boas ve Gans-Morse, 2009: 147-148).

Ancak 1973 yılında Şili'de ABD destekli General Pinochet tarafından gerçekleştirilen askeri darbe sonrası Friedman'ın, Hayek'in ve onların entelektüel, akademisyen ve bürokrat olarak yetiştirdiği Chicago Okulu'ndaki öğrencilerinin görüşleri, uygulanan kamu politikalarını ve ekonomi politikalarını biçimlendirmeye başlamıştır. Askeri darbe yönetiminde Alman neoliberallerinin serbest piyasaya karşı eleştirel yaklaşımları, kısa sürede Friedman ve Hayek'in piyasa yanlısı köktenci fikirleri tarafından gölgede bırakılmaya başlanmıştır. 1975 yılından itibaren hızlı ve kapsamlı özelleştirmelerle beraber gümrük geçişlerinde ve ticaret engellerinde de kuralsızlaştırma reformları hayata geçirilmiştir. José Piñera'nın Çalışma Bakanlığı'nı devraldığı 1978'in sonlarından itibaren devletin rolü hızla küçültülerek; işçi-işveren ilişkileri, emeklilik, sağlık ve eğitim gibi alanlarda neoliberal reformlar hayata geçirilmiş ve neredeyse var olan tüm korporatist mekanizmalar tasfiye edilmiştir. Dolayısıyla Şili'de sadece devletin ekonomideki etkisi radikal bir şekilde azaltılmakla kalmamış, toplumsal ve politik örgütlenmenin doğasını temelden etkileyen adımlar atılmıştır. Bu çerçevede Şili'de makroekonomik boyutta önceki dönemde var olan ithal ikameci sanayileşme politikası terk edilmiştir. Sonuç olarak neoliberalizm, bu topraklarda, Alman neoliberallerin ekonomi-politik ideolojik çizgisinden uzaklaşmış ve klasik liberalizme kıyasla dahi radikal ölçüde serbest piyasa taraftarlığını temsil eden politikalarla özdeşleştirilen bir boyut kazanmıştır (Boas ve Gans-Morse, 2009).

1980'lerden itibaren Alman entelektüellerin, neoliberalizmin entelektüel ataları olduğu görüşü neredeyse tamamen terk edilmiş ve neoliberalizm Hayek ve Friedman gibi isimlerin teorileriyle özdeş hale gelmiştir. Hayek ve Friedman'ın kendi programlarını neoliberalizm olarak tanımlamamış olmaları, buna engel olmamıştır. Boas ve Gans-Morse'ye göre, 1970'lerde Hayek ve Friedman'ın fikirlerini hayata geçirirken kendilerini neoliberal olarak tanımlayan kadrolar, hayata geçirilen reformların krize yol açmasının ardından 1980'lerden itibaren neoliberal etiketini kullanmayı bırakarak kendilerini modern liberal yazarlar gibi kavramlarla nitelendirmeye başlamıştır. Buna karşın uygulanan politikaları eleştiren akademisyenler, politikacılar ve araştırmacılar, söz konusu politikaları neoliberalizm olarak tanımlamayı sürdürmüştür (Boas ve Gans-Morse, 2009). Aynı zamanda Almanya'da da 1970'li yıllardan itibaren Alman neoliberalizmini ifade eden fikir ve politikalar sadece sosyal piyasa ekonomisi olarak anılır hâle gelmiştir. Kendilerini neoliberal olarak adlandıran Freiburg Okulu ekonomistleri ise, 1948 yılında yayınlanan ORDO dergisindeki yazarlıklarına atfen ORDO-

liberal gibi kavramlarla anılmaya başlamıştır (Hartwich, 2009: 27). Hartwich'e göre bu durumun sonucu, artık kimsenin kendisini neoliberal olarak tanımlamak istememesi olmuştur. Alman neoliberalizmini savunanlar, Alman neoliberalizmin orta yol felsefesini ifade edecek başka kelimeler bulmuşken, Chicago Okulu öğretilerini savunanlar ve Latin Amerika'da hayata geçirilen politikaları savunmuş olanlar ise klasik liberalizmle ilgili tartışmalara geri dönerek neoliberalizm hakkında yazmayı bırakmıştır (Hartwich, 2009: 27).

SONUÇ

1929 yılında liberal ekonomilerin içine girdiği kriz çerçevesinde başlayan çözüm arayışları içinde Freiburg Okulu öncülüğünde Eucken, Müller-Armack, Röpke ve Rüstow gibi ılımlı liberal ekonomistler, klasik liberalizmin bazı temel ilkelerine yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Bu eleştirilerin odağında klasik liberalizmin kapsamlı özelleştirme, vergilerin düşürülmesi, devlet harcamalarının azaltılması, finansal kuralılaşdırma, sendika karşıtlığı, şirketlerin almak istedikleri risklerin önündeki yasal engellerin kaldırılması gibi ilkeleri yer almıştır. Devletin kapsamlı düzenleyici müdahalelerine dayalı bir piyasa anlayışını benimseyen Alman ekonomistler, ortaya koydukları yeni fikirleri, liberal kelimesinin başına neo etiketi ekleyerek neoliberal olarak adlandırmıştır. Alman ekonomistlerin ortaya koydukları bu fikirler, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Almanya'nın kamu ve ekonomi politikalarını şekillendirmiştir.

Almanya'da hayata geçirilen kamu politikalarının ve ekonomi politikalarının başarısı Latin Amerika'da dikkat çekmiştir. Neoliberalizm, Latin Amerika'da ilk dönemde Freiburg Okulu'nun ortaya koyduğu ekonomi-politik ideolojiyle özdeşleştirilen bir içeriğe sahip olmuştur. Ancak bu durum, 1955 yılında Chicago Okulu'nda başlatılan programda eğitim alan ve Chicago Boys olarak adlandırılan kadroların Şili'ye geri dönmesinin ardından, 1973'te başa geçen askeri darbe yönetiminin neoliberal olarak adlandırdığı reformlarla beraber değişmeye başlamıştır. Şili'de hayata geçirilen reformlar, 1947 yılında kurulan Mont Pelerin Cemiyeti'ndeki toplantılarda, Alman neoliberaleri sert biçimde eleştiren Mises, Hayek, Friedman'ın görüşleri doğrultusunda biçimlendirilmiştir. Latin Amerika'da bu geçiş döneminde Eucken, Müller-Armack, Röpke ve Rüstow gibi isimleri eleştirmelerine ve kendi programları için neoliberal kavramını kullanmamış olmalarına rağmen Mises, Hayek ve Friedman'ın neoliberal olarak görülmesinde Mont Pelerin Cemiyeti'nde yer almaları ve bu cemiyette yer alan herkesin neoliberal olarak nitelendirilmesi temel etken olmuştur.

Şili'de askeri darbe yönetiminin hayata geçirdiği reformlar, kısa zamanda Chicago Okulu görüşleri ile Alman neoliberalizminin görüşleri arasındaki farklılıkları ortaya çıkarmıştır. 1980'li yıllarda bu farklar belirginleşmiş ve daha sonra modern neoliberalizmin Alman neoliberalizmi ile bağı tamamen kopmuştur. Öte yandan Almanya'da ise Alman Ekonomik Mucizesini yaratan politikalar ve Alman neoliberalizmini ifade eden ekonomi-politik ideoloji için zamanla sosyal piyasa ekonomisi kavramı öne çıkmış ve ilk Alman neoliberal ekonomistler için de ORDO-liberal kavramı tercih edilmeye başlanmıştır.

Buna rağmen bazı çalışmalarda Alman neoliberalizmi ile Alman neoliberalleri sert biçimde eleştiren ekonomistlerin fikirlerine dayanan modern neoliberalizm, aynı bütünün parçaları olarak ele alınmaktadır. Oysa Mises, Hayek, Friedman gibi ekonomistlerin fikirlerine dayanan modern neoliberalizmin, Eucken, Müller-Armack, Röpke, Rüstow gibi ekonomistlerin fikirlerine dayanan Alman neoliberalizmi ile birbirine sert eleştiriler yönelten ve en temel ilkelere farklı görüşlere sahip olan iki rakip ekonomi-politik ideoloji olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak, Chicago Okulu öğretileri doğrultusunda biçimlenen modern neoliberalizm, Alman neoliberallerin klasik liberalizmin ilkelerine karşı eleştirilerini ve devleti merkeze alan çözüm önerilerini tamamen rafa kaldırarak, eleştirilen ilkelerin uygulayıcısı olmuştur. Buna rağmen, birbirine en temel konularda dahi sert eleştiriler yönelten iki farklı ekonomi-politik ideolojinin neoliberalizm çatısı altında aynı bütünün parçası olarak ele alınması, neoliberalizmi her şeyi absorbe edebilen bir kavram hâline dönüştürmektedir. Bu sebeple Alman neoliberalizmi, modern neoliberalizmin bir parçası olarak ele alınmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Boas, T. C. ve Gans-Morse, J. (2009). Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan. *Studies in Comparative International Development*, 44(2), 137-161. doi: 10.1007/s12116-009-9040-5
- Davies, W. (2014). Neoliberalism: A Bibliographic Review. *Theory, Culture & Society*, 31(7-8), 309-317. doi: 10.1177/0263276414546383
- Dean, M. (2014). Rethinking Neoliberalism. *Journal of Sociology*, 50(2), 150-163. doi: 10.1177/1440783312442256
- Dumenil, G. ve Levy, D. (2014). Neoliberal (Karşı) Devrim. A. Saad-Filho ve D. Johnston (Ed.), *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki* içinde (2. Basım). (ss.25-41). İstanbul: Yordam Kitap.
- Ferguson, J. (2010). The Uses of Neoliberalism. *Antipode*, 41(s1), 166-184. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2009.00721.x>
- French, D. (2013). Hayek and Mises. R. Leeson (Ed.), *Hayek: A Collaborative Biography: Part 1 Influences, from Mises to Bartley*, Archival Insights into the Evolution of Economics Series içinde. (ss. 80-92). London: Palgrave Macmillan UK. doi: 10.1057/9781137328564_6

- George, S. (1999). A Short History of Neoliberalism. *Transnational Institute (C. 24)*. Economic Sovereignty in a Globalising World. <https://www.tni.org/en/article/short-history-neoliberalism>, Erişim Tarihi: 08.09.2022.
- Gledhill, J. (2018). Neoliberalism. *The International Encyclopedia of Anthropology*. (ss. 1-11). doi: 10.1002/9781118924396.wbiea2073
- Hardin, C. (2014). Finding the 'Neo' in Neoliberalism. *Cultural Studies*, 28(2), (ss. 199-221). doi: 10.1080/09502386.2012.748815
- Hartwich, O. M. (2009). *Neoliberalism: The Genesis of a Political Swearword*. St Leonards, N.S.W.: The Centre for Independent Studies.
- Hasanov, A. (2012). *Jeopolitik (Teorileri-Metodolojisi-Aktörleri-Tarihi-Karakteristiği-Kavramları)*. (F. Şammedov, Çev.) (1. Basım). İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Heywood, A. (2010). *Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş*. Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2018). *Siyaset*. (F. Bakırcı, Çev.) (19. Baskı). Ankara: BB101 Yayınları.
- Magness, P. W. (2018, 10 Aralık). The Pejorative Origins of the Term "Neoliberalism". *American Institute for Economic Research: AIER*. <https://www.aier.org/article/the-pejorative-origins-of-the-term-neoliberalism>, Erişim Tarihi: 17.03.2022.
- Oxford Learner's Dictionaries. (t.y.). Neoliberalism. *Oxford Learner's Dictionaries*. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/neoliberalism>, Erişim Tarihi: 22.09.2022.
- Vanberg, V. J. (2004). *The Freiburg School: Walter Eucken and Ordoliberalism* (Working Paper No: 04/11). Freiburger Diskussionspapiere zur Ordnungsoekonomik. <https://www.econstor.eu/handle/10419/4343>, Erişim Tarihi: 18.09.2022.
- Venugopal, R. (2015). Neoliberalism as concept. *Economy and Society*, 44(2), (ss. 165-187). doi: 10.1080/03085147.2015.1013356.